

Проф. Никола Мавродинов

СТАРОВЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО

XI–XIII в.

Съдържание

БЪЛГАРИЯ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ

Общи бележки.....	7	2. Живопис.....	47
1. Архитектура.....	12	а) Стенописи.....	47
а) Македония.....	12	Костницата	
Църквата в манастира		на Бачковския манастир	50
при с. Велюса, Струмишко.....	13	Църквата в с. Нерези.....	62
Църквата „Богородица Пречиста“		б) Иконопис.....	70
в с. Злести, Охридско.....	15	Охридските икони	
Църквата при с. Дреново,		с Благовещението	73
Кавадарско.....	15	Икони на св. Георги	
Църквата при с. Нерези,		в Зографския манастир на Атон... 75	
Скопско.....	17	3. Златарство и скулптура.....	77
б) Западна България	20	Сребърните ризници	
Църквата „Св. Тодор“		на охридските икони.....	77
при Бобошево, Дупнишко	20	Каменна скулптура	
Църквата на Земенския манастир	21	от църквата в Дреново.....	81
Първоначалната Боянска църква.....	24	Скулптираната плоча от иконостаса	
Църквата в Колуша, Кюстендил.....	27	на църквата в с. Нерези	84
Църквата на Раковишкия манастир... 28			
в) Южна България.....	29	БЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО	
Бачковският манастир.....	29	ОТ КРАЯ НА XII И ПРЕЗ XIII В.	
Костницата		Обществено-исторически условия	
на Бачковския манастир	32	за развоя на българското изкуство	
Параклисът „Св. Архангели“	35	през Второто българско царство.....	87
Църквата „Св. Богородица Петричка“		1. Архитектура.....	90
при Асеновата крепост.....	36	а) Градоустройство	
Гробнична църква		и военна архитектура.....	92
„Св. Иван Кръстител“	39	Столицата Търново.....	92
Църквата „Св. София“		Други крепости.....	106
в кв. Ново село, Сливен.....	41	б) Църкви и манастири.....	111
Църквата до с. Паталеница,		Църквата в с. Рила.....	114
Пазарджишко.....	43	Укрепени и пещерни манастири	115
Църквата „Св. Никола“ в Мелник.....	44	Създаване на търновската	
		архитектурна школа.....	116

Църквата „Св. Димитър“ в Търново	118	Живопис.....	145
Манастирът „Св. Иван Рилски“ на Трапезица.....	121	Царски и княжески портрети.....	155
Църквата „Св. Богородица Темнишка“	123	Образи на Христос и на Мария.....	162
Патриаршеската църква „Възнесение“.....	123	Образи на светци.....	166
Църквата „Св. Четиридесет мъченици“	125	Сцени от живота на Христос и на Богородица.....	172
Църквата „Св. св. Петър и Павел“	128	Сцени от живота на св. Никола.....	182
2. Живопис.....	131	Стил и техника на Боянските стенописи	186
а) Търновска школа	131	Послеслов (В. Иванова-Мавродинова)...	195
Църквата „Св. Четиридесет мъченици“	132	Съкращения	196
Църквите на Трапезица	136	Използвана литература.....	197
б) Боянската църква	138	Списък на илюстрациите в текста	203
История и архитектура на Боянската църква.....	141		

БЪЛГАРИЯ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ

ОБЩИ БЕЛЕЖКИ

Класовата борба, която се е водела в държавата на цар Самуил и която е може би една от причините за нейното пропадане, показва, че през последните десетилетия на Първата българска държава феодалните отношения са продължили да се развиват. Едва през византийското владичество българският народ навлиза в периода на развития феодализъм. Това владичество трае от 1018 до 1186 г. През това време името България носят западните и югозападните български области. В нейните граници влизат и източните части на Сърбия. Скоро обаче името България ще остане да означава само територията на Македония. Североизточните български краища образуват отделна византийска област – Подунавие. Една от причините за това стесняване съдържанието на името България лежи във факта, че центърът на държавата в края на X и началото на XI в. е бил в областите на Средец (София), Скопие, Охрид, Воден, Лерин, Бер, т.е. в земите, които не са били завзети от Цимисхи през 971 г. Друга причина са историческите събития през този период. Мизия и голяма част от Тракия са били непрекъснато нападани от печенегите, а по-късно от узи и кумани, и владееенето им от

Византия е било понякога цели десетилетия само номинално. В тях са останали сигурно много от българските боляри, но културният живот в тези провинции, особено през XI в., не е могъл да се развива както в самата Византия.

След превземането на Западната българска държава голяма част от българските боляри, навярно тъкмо притежателите на големи поземлени владения, ще останат на своите места. Ще останат и български войски, които ще участват във войните на Византия против унгарците, норманите, печенегите и пр. Но наред с българските феодали, скоро ще се появят и византийски поземлени собственици, земите на които им са подарявани от византийските императори. Византийски князе и патриции, византийски военни лица или висши административни чиновници ще получават такива земи. Така военачалниците Григорий и Апасий Пакуриан (Бакуриани), грузинци по произход, ще имат земи в Солунско, в Беломорска Тракия, в Асеновградско, в Средните Родопи, в Пазарджишко и пр. Във византийската държава сенаторите са успели да вземат отдавна висшите административни длъжности. Императорът отстъпва на военачалниците на доживотно ползване големи землени участъци, наречени пронии, и от този момент те вземат вече участие във феодалните отно-

шения. Така започва да се създава и една военна аристокрация, която се прибавя към наследствената и която утежнява още повече положението на селяните. Но все по-крупни феодални владения стават и манастирите, дарители на които са вече и големите административни чиновници, и военните лица. Във феодалните владения селяните се поставят по един или по друг начин под зависимост. Част от тях са закрепостени.

Феодалната експлоатация във Византия е била по-силна от тази в младата българска държава. Благоволенieto, с което Василий II се отнася към висшето българско духовенство, като не само запазва самостоятелната българска църква, но начело на нея поставя и българин архиепископ, личи и от грамотите, които той издава и в които възстановява привилегиите на епископите. От тези грамоти е ясно, че те са имали малко зависими селяни. Именно през византийско време започва развоят на манастирите у нас и навярно разширението на манастирските земи и увеличаването на зависимите от държавата селяни. През 1040 г. данъкът в натура¹, който българите са плащали по традиция от 1018 г., се сменя с паричен данък и това възбужда негодуването на българския народ и става един от поводите за въстание, което е първото от цялата серия въстания срещу византийската власт и въведените от нея феодални порядки. Въвеждането на паричен данък е едно от мероприятията, които изравняват феодалната експлоатация в България с тази във Византия. То отменя останалото от предишния етап в развоя на феодалните отношения. От сега нататък държавните и църковните бирници ще започнат да се карат помежду си кой пръв и пове-

че да обира парите на данъкоплатците, а самите данъкоплатци ще започнат да се оплакват от държавните бирници на владичите, а от владичите – на държавната власт, за безобразията и на едните, и на другите.

Класовата борба сега става борба за освобождение на страната.² Съпротивата срещу църковния феодализъм докарва до разрастване на богомилството, един от центровете на разпространение на което е Македония, а другият – Пловдивска област. След въстанието, възглавявано от Петър Делян в 1040 г., през 1066 г. се вдигат българи и власи в Тесалия³, през 1072 г. следва въстанието, средище на което бил град Скопие и начело на което бил боляринът Георги Войтех. При това въстание на страната на византийците при Костур са се били и български боляри. През 1074 г. въстават придунавските градове в Северна България. През 1078 г. в Ниш и Средец (София), както и в Месемврия (Несебър) избухват едновременно въстания. Въстаниците в Средец убиват тамошния епископ, който бил поддръжник на елинизацията на българския народ. Особено интересен е фактът на въстанието на павликяните от Пловдивска област през периода 1084–1086 г. Павликяните завзели Пловдив и разбили византийската войска. През XII в. византийското правителство свиква няколко събора против богомилите, чието движение се разраснало много.

Навлизането на страната в периода на развития феодализъм и нарастването на недоволството на народните маси от феодалната експлоатация имат важни последици за развитието на българското изкуство. От сега нататък феодални-

те институции ще имат повече отпреди нужда от религията, за да притъпят това недоволство, и те ще имат нужда и от изкуството за тази цел. В църквите, строени по време на Западната българска държава, се чувства силно влиянието на религиозния мистицизъм, който се разпространява, тъкмо за да попречи на народните маси да осъзнаят феодалната експлоатация. Този мистицизъм характеризира новия период, в който навлиза византийският феодализъм след възстановяването на иконопочитанието. Той ще се прояви още по времето на Василий I, но ще се разпространи с пълна сила едва в края на X в., през царуването на некултурния и груб император Василий II. Безсъмнено религиозният мистицизъм се разпространява в България по това време, но той не дава своя отпечатък във всички области на българската култура. Традициите на преславския „разцвет“ и възраждането на античните форми и мотиви, с които той се характеризира, проникнали дълбоко в тази култура, му пречат да се изяви. Той е насаждан безспорно тъкмо от висшето духовенство и феодалите, но среща известен отпор от народните маси и сигурно от някои прогресивни кръгове на българското общество, проникнати именно от идеите и идеалите на този разцвет. Затова в стенописите на „Св. София“ в Охрид и на църквата във Водоча „възраждането“ продължава.

През периода на византийското владичество, първият период на развития феодализъм, този мистицизъм, догмите на който са изработени в Цариград, където в богословската мисъл цъфти вече средновековната празна схоластика, ще се усили. Негов носител е византийското влияние, което ще

прониква свободно в българските земи. Той ще среща тук обаче непрекъснатата съпротива на духа на преславския „разцвет“, за който говорихме, и на влиянията, които го носят, ще се противопостави традицията от местни форми и разбирания в различните области на българската култура.

Напразно охридските архиепископи, под чиято религиозна власт са се намирали българските земи, са заменяли българското духовенство с гръцко, българските книги с гръцки, църковната служба на български език с гръцки. Тъкмо от XII в. са запазени няколко от най-хубавите ръкописи, които показват, че книжовната дейност в страната е продължила. Тя е продължила в манастирите, в църквите по градове и села, които са били метоси на манастирите, в градските манастири, а навярно и в богомилските общини. Особено знаменателен е фактът, че тъкмо през втората половина на XI в. се появява апокрифната българска летопис – т.нар. *Сказание на пророк Исаия*, което съдържа някои богомилски елементи⁴. В него се говори за българските владетели в миналото и то безсъмнено е подбуждало народните маси към освобождаване на страната.

Потърсим ли обяснение на съпротивата в областта на изкуството, ще я отдадем не само на безспорния патриотизъм на българите. Българските владетели, които бяха големи строители, и българските държавни центрове, които бяха тяхна резиденция, вече не съществуват. Дуксовете на България са били повече номинално нейни управители. Те са живели по-малко в София или в Ниш, където е било седалището им, отколкото в Цариград. Комитите и стражите много рядко имат на разположе-

ние собствени средства, за да продължат тази строителна дейност в стария ѝ темп. Мъчат се да я продължат охридските архиепископи гърци или епископите гърци в другите големи градове, които събират данъци от цялата страна или от своите епископии. Тези духовни лица искат със своите строежи да затъмнят славата на българските царе, но не успяват да направят това. Тя е толкова голяма, че прониква и в техните писания. Така архиепископ Лъв разширява черквата „Св. София“ в Охрид. След него архиепископ Теодул (1056–1065) построява „горната голяма църква“ в Охрид. През 1080 г. струмишкият епископ Мануил построява църквата на манастира до с. Велюса⁵, Струмишко, и пр. Императорът Алекси Комнин (1081–1118) с два хрисовула от 1085 г. дарява на манастира земи, освобождава го от данъци и дава 12 закрепостени селяни да обработват земите му. Има отделни сведения и за ктиторство на византийски императори или на членове на царското семейство. Така император Роман Диоген (1068–1081), навярно когато е бил дукс на България (около 1055–1068), е обдарил изградения от българския цар свети Роман Виргински манастир до Скопие и е построил манастир на името на Прохор Пшински⁶, който може да е сегашният манастир „Забел“, недалече от Старо Нагоричино⁷. В 1164 г. е украсена със стенописи църквата на манастира до с. Нерези⁸, Скопско. В Южна България византийският военачалник Григорий Бакуриани през 1083 г. издига Бачковския манастир⁹. Неговият приятел, император Алекси Комнин, построява в този манастир църквата „Св. Архангели“ и част от манастирските сгради. Друг византийски велмо-

жа от семейството на военачалниците Куркуа¹⁰ е построил навярно църквата до с. Паталеница, Пазарджишко. През XII в. в Пловдив е имало и арменски манастир. По времето на император Мануил Комнин (1143–1180) е бил построен манастирът „Св. Яким Сарандапорски“¹¹ в Осоговската планина. Тези императори, архиепископи, военачалници, феодали и др. може дори да са викали и византийски живописци от Цариград или от Солун. Те са подарявали и творби на златарското изкуство, книги с миниатюри, църковни бродерии и пр. Навлизането на византийското влияние в българското изкуство през този период е факт, който не може да се отрича, защото може да бъде доказан.

Съпротивата, за която става дума, обаче се проявява и в тази област на българската култура. Преди всичко нашите майстори строители, живописци, златари и пр. няма да се откажат от своето художествено наследство, натрупано през раннофеодалния период. Прекрасните форми, в които се излива българската архитектура през Първото българско царство, ще продължат да съществуват и по-късно, а когато изчезнат, ще остане особеният начин, по който те бяха концентрирани. Новото, което ще дойде от Византия, ще се влее в тях, и това, което ще се получи, ще бъде оригинално и особено. То ще бъде по-ново от новите византийски форми. В края на този период ще се създадат нови архитектурни форми, които ще се отличават от византийските. В живописата ще стане същото нещо. Влиянието на новия византийски стил е безсъмнено, но формите, които той носи, както ще видим, се съчетават с тези, които се създадоха през периода IX–X в. В живописата има също нещо

ново и оригинално. В приложните изкуства живописният стил продължава да съществува. Той е останал в народното изкуство и ние ще бъдем изненадани да видим проявите му дори през XIII в. Тези факти могат да бъдат обяснени с отпора, за който говорихме.

Явно е, че охридските архиепископи, епископите или отделните византийски военачалници и феодали не са успели да създадат художествени центрове, които да заменят старите български столици. Църкви са се градили най-вече от местни хора, по местните вкусове. Живописвани са били от местни майстори, на които тези хора са предявявали чужди на византийската теологична и догматична мисъл изисквания. Златарите, везбарите, дърворезбарите и др. са работили също по местния вкус.

Така това народно течение, което даваше особения характер на изкуството на раннофеодалния период, е продължило да съществува, и именно то е в основата на цялото по-нататъшно развитие на българското изкуство.

Не трябва да забравяме обаче, че периодът на византийското робство е първият период на развития феодализъм у нас и че новите общественно-исторически условия, които ще се създадат, сега изискват едно ново изкуство – една нова архитектура, нова живопис, ново декоративно изкуство. Новите черти ще дойдат не само от Византия, а ще се създадат на местна почва бавно и мъчително през този период на чуждо владичество. Тяхната поява и разпространение то им трябва да търсим и да отбележим внимателно.

1. АРХИТЕКТУРА

Факторите, които движат развоя на българската архитектура през първия период на развития феодализъм, т.е. през византийското владичество, са именно: 1) липсата на държавен център; 2) византийското влияние и 3) политическата и културната съпротива на народните маси срещу това робство и това влияние. Последният фактор ще се окаже най-силният и благодарение на него ще се създаде новата оригинална българска архитектура.

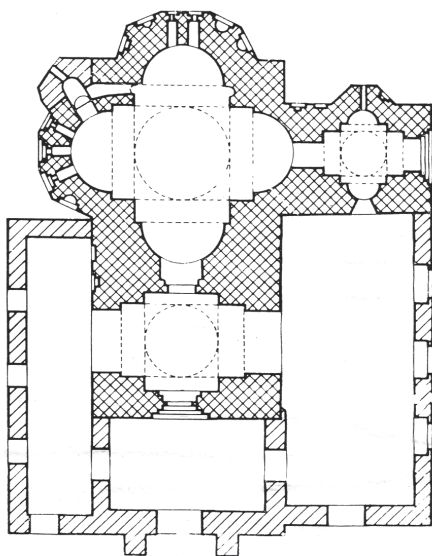
Липсата на държавен център ще стимулира развоя на отделни малки местни школи, както и на разнообразни видове постройки, издигани по вкуса на местни хора. Така в Македония ние ще установим едно разнообразие на планове и форми, което ще ни учуди, докато по горното течение на р. Струма ще съществува архитектурна школа, която, опряна на местното архитектурно наследство, се развива през тези два века, като логично и равномерно търпи византийско влияние.

а) Македония

Архиепископ Лъв (1037–1056) е бил първият грък на престола на Охридската архиепископия. Когато е разширявал църквата „Св. София“ в Охрид, той е имал безсъмнено желанието да съперничи на българските царе, да издигне църква, която да е голяма колкото техните базилики в Преспа, Охрид и пр., и с това да подчертае величието на византийската власт и на своята собствена духовна власт. Самият факт обаче, че той не строи нова църква, а разширява ста-

рата патриаршеска постройка, показва ограничеността на неговите средства. А фактът, че с това разширение той подражава на плановете на големите църкви на българските царе, показва тяхната сила и неговата слабост. И забележително е, че той не имитира църковната сграда от времето на Самуил, а се мъчи да възкреси архитектурните формули на Борис. Той прави голяма трикорабна базилика, за да затъмни славата на най-големите български църкви. По това време във Византия никой не строи вече базилики и ако нямаше това намерение, той щеше да издигне голяма и хубава кръстовидна църква от цариградски тип. Нищо цариградско обаче няма в неговата пристройка. Дори и стените ѝ отвън не са украсени като страничните фасади на старата източна част, издигната от Самуил.

Архиепископ Лъв е разрушил напречните стени на притвора на тази стара църква и към запад е прибавил два чифта стълбове и притвор, над които има галерия. В тази галерия се влиза по стълба, издигната в отделно, прибавено до северната стена на притвора квадратно помещение. Това е направено, за да може жените, чието място е в галерията, да влизат, без да се срещат с мъжете, за да може мъжете, когато влизат в църквата, да не бъдат смущавани от женската „хубост и лукавство“, а да се отдават с цялото си сърце и душа на благочестивото настроение, което църковната служба трябва да им вдъхне. Притворът е засводен с пет кръстати свода, които в напречните стени се опират на издадени от стените пиластри. Съществуването на тези кръстати сводове не говори за византийско влияние, тъй като кръстати сводове по нашите земи е имало отдавна – сигурно още в римско време.

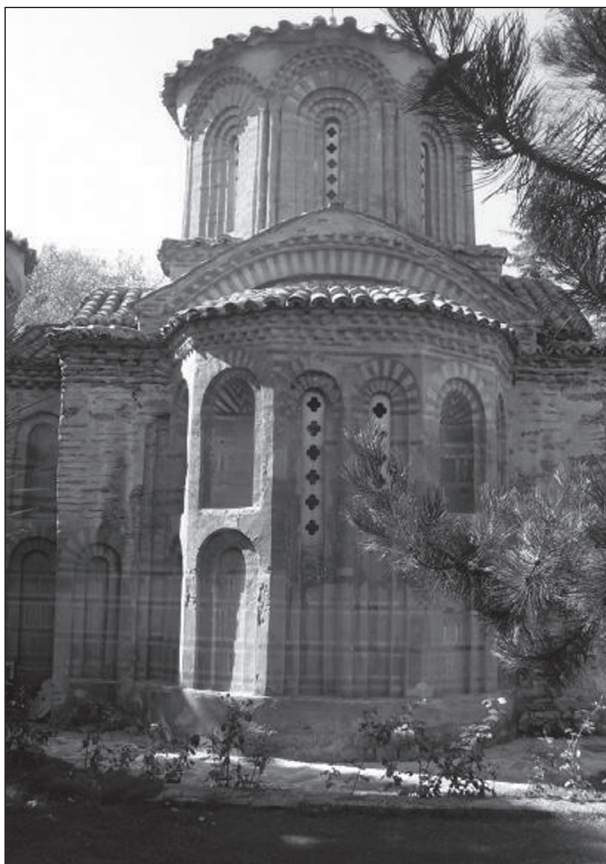
1. Църквата при с. Велюса – план

ЦЪРКВАТА В МАНАСТИРА ПРИ С. ВЕЛЮСА, СТРУМИШКО

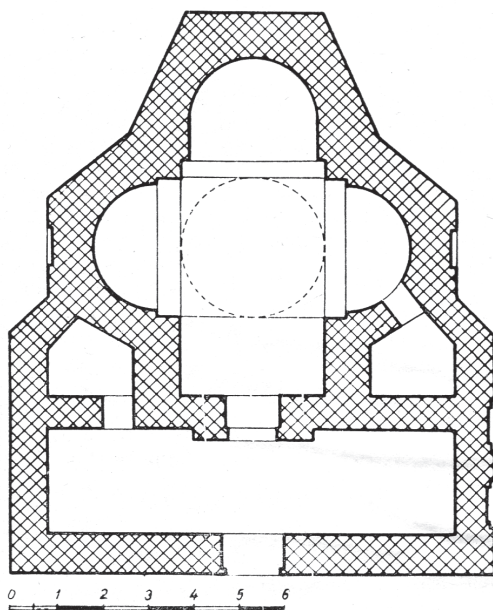
Византийско влияние ще открием в построената от струмишкия епископ Мануил в 1080 г. църква на манастира до с. Велюса, Струмишко¹². Манастирът се намира на височина, а църквата е построена под скалите. Долу под него е с. Велюса. Мястото е много красиво. Църквата с апсидите и с куполите си израства сякаш от скалите. Тя е еднокорабна четириконхална централна постройка (план ил. 1). От втори период е притворът. Куполът лежи върху четири арки, около които се извиват четирите конхи. От южната конха има вход към южното помещение, което е с апсида към изток, и подобна на нея конха към

запад. Това помещение се издига и над притвора. Първоначалната сграда със своите четири конхи е извънредно интересна (ил. 2). Тя е четириконхална, но не от типа на старите четириконхални църкви от V и VI в., а от един съкратен и късен тип, който сигурно е преживелица на стария. Дж. Бошкович¹³ неправилно отнася църквата към Самуилово време. Планът не е и този на църквите в светогорските манастири, въпреки че двете странични конхи са служили за певници – местата, където се събират двата хора от монаси.

Арх. Ж. Татич с право смята, че основната част е била съградена като „лук-

2. Църквата при с. Велюса – изглед

3. Църквата „Богородица Пречиста“
в с. Злести – план

созен частен параклис“. Когато е станала манастирска църква, около нея вече са пристроявани, и то до късно, другите помещения с прост градеж.

Византийското влияние е явно в това, че конхите на църквата не са полу-кръгли, а многостранни и че са украсени като цариградските и солунските църкви от това време – с ниши в два пояса.

Манастирът е бил закрилян и щедро обдаряван със земи и привилегии от византийските императори от династията на Комнините.¹⁴ В тези грамоти се срещат чисто източнобългарски названия на имотите на манастира¹⁵. Той вероятно е западнал по време на латинското владичество през XIII в., та цар Иван Асен II го подарил, навярно след победата при Клокотница, на грузинския светогорски манастир, за което била издадена и царска грамота, вече изгубена¹⁶. И Стефан Душан потвърдил тази зависимост от Ивиرون.

4. Църквата при с. Дреново – изглед от югоизток

ЦЪРКВАТА „БОГОРОДИЦА ПРЕЧИСТА“ В С. ЗЛЕСТИ, ОХРИДСКО

Подобна на триконхална е църквата „Богородица Пречиста“ в с. Злести – на 30 км северно от Охрид, на която познаваме само плана (ил. 3). Тук куполът лежи на четири арки, от които западната е издължена. Към конхите от запад са прибавени две петостранни стаички, едната от които има вход към южната конха, а другата – към притвора.

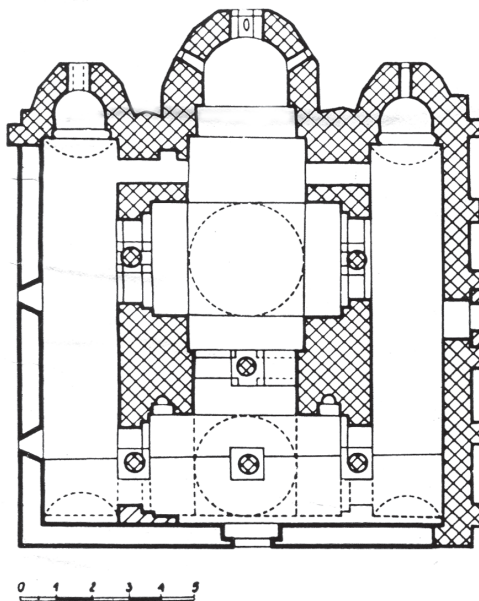
Грубото оформяне на църковните стени отвън, по които има едностъпални и двустъпални ниши, тези две стаички и начинът, по който притворът е разчленен, показват, че византийското влияние е дело на местни майстори.

ЦЪРКВАТА ПРИ С. ДРЕНОВО, КАВАДАРСКО

Една прекрасна църква, една от най-хубавите в Македония, показва, че старата местна македонска школа е продължила да съществува през целия XI в. Това е църквата при с. Дреново¹⁷, Кавадарско. Построена е на най-високото място на селото, на стръмнината на един от южните склонове на Бабуна планина. От мястото, на което тя се намира, се вижда отпред и малко вдясно долината на Вардар.

Църквата в с. Дреново изненадва с високите си пропорции (ил. 4) и с грижливата си направа. Тя не е запазена изцяло – всички сводове и двата купола, които е имала, са паднали. Разрушени са били западната и северната стена. В неизвестно време тези стени са били издигнати наново и църквата била покрита с дървен покрив.

Планът ѝ е особен (ил. 5). Без съмнение, това е една съкратена „куполна“

5. План на църквата при с. Дреново (Кавадарско)

базилика, която като „Св. София“ в Солун има единни странични кораби. Византийското влияние е явно в плана ѝ. Нейното централно кръстовидно пространство, над което се е издигал главният купол, е било съединено с тези кораби, обаче само с по един двоен отвор, по средата на който се намира колона. С двоен отвор, образуван пак от една-единствена колона, е отделено това пространство и от притвора, над който също се е издигал купол и който е бил разчленен на три части също посредством две колони. Между тях е издигната трета колона – точно срещу вратата. Тя е късна прибавка и не е съществувала в първоначалната постройка. Главният купол, на който се виждат само част от пандантивите*, е лежал върху четири широки арки, от

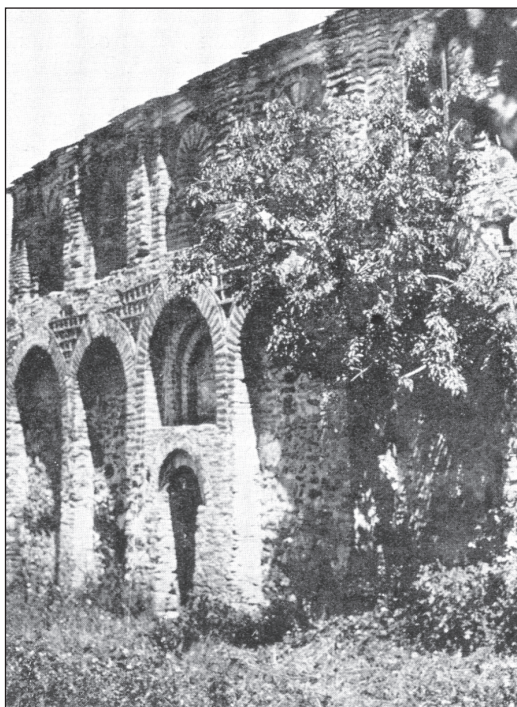
* Пандантив – скулптурно украшение, разположено на върха на свода. – Б.р.

които източната е по-широка, и върху дебели неправилни по форма стълбове в четирите ъгли, които напомнят също на стълбовете на „Св. София“ в Солун. Пред всяка от трите апсиди има плитко, покрито с арки предапсидно пространство. Трите части на олтара се свързват посредством проходи, изградени именно в източните подпори на купола.

Разглеждаме ли църквата отвън, оставаме с впечатление, че охридските и костурските майстори са се събрали заедно, за да я построят. Тя има общи черти със „Св. София“ в Охрид, както и със „Св. Врачи“ и „Св. Архангели“ в Костур, при все че планът ѝ, както видяхме, и следователно общите и обемните форми са различни. Долните части на стените са градени с неправилен клетъчен градеж, в който често вертикалните тухли са заменени с по две къси, поставени една над друга хоризонтално тухлички. Нагоре стените са само от тухли. Църквата прилича на „Св. София“ в Охрид и по едрите форми на средната си петостранна апсида, и по височината на страничните апсиди. С двете костурски църкви я свързват псевдоконструктивните ниши, които красят южната ѝ фасада и които са красили и изчезналата първоначална северна фасада. Украсата на южната фасада е разделена на два пояса. В долния пояс има пет псевдоконструктивни аркирани ниши. В средната ниша се намира страничният вход на църквата (ил. 6). Нишите започват от нисък цокъл и са високи и широки. Тимпаните под арките им са украсени със зигагообразни орнаменти, мотиви рибена кост, с редове от вертикално поставени на разстояние една от друга тухлички между редове от хоризонтал-

ни тухлени легла и пр. Интересно е, че тук и ъглите, които се образуват между тухлените архиволти на арките, са украсени. Всъщност виждаме за пръв път тук украсени пространствата между арките. Те имат триъгълници от редове вълчи зъби, т.е. косо поставени тухли, които подават ъглите си извън стената.

Вторият пояс на украсата на стените за почва над първия корниз. Над пиластрите, които образуват помежду си и в ъглите псевдоконструктивните ниши, се издигат нагоре плоски ивици (лизени, лопатки, plates-bandes), които са двустъпални. Всъщност те са слабо издадени от стените пиластри и между тези пиластри са изградени високи (1,20 м) и тесни (0,30 м) прозорци, които имат двойни архиволти като тези в Костур – вътрешните от радиално раз-

6. Южна стена на църквата при с. Дреново

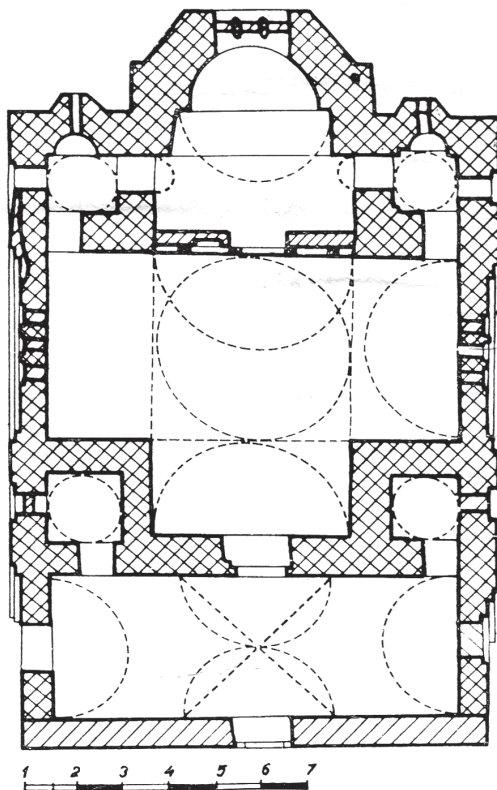
положени тухли, външните – от вълчи зъби.

Така външните стени и апсидите се издигат високи и стройни нагоре. Безсъмнено куполът, който сега липсва, е придавал още по-голяма хубост на църквата. Украсата, която се състои от пиластри и ниши, напомня за пиластрите и нишите в Преслав, Плиска и Месемврия (Несебър). Тя се е развила тук обаче на местна почва и с форми, които са свойствени на македонската архитектура. Нека да забележим, че докато в Плиска и в Костур псевдоконструктивните ниши по страничните фасади бяха по четири на брой, тук те са вече пет. Украсени са капителите и на четирите колони в църквата и колонката на двойния прозорец на средната апсида. Два фрагмента от скулптирания архитрав на иконостаса се намират в Националния археологически музей в София, а трети е вграден в стената над западната врата на църквата.

ЦЪРКВАТА ПРИ С. НЕРЕЗИ, СКОПСКО

На македонското строително изкуство принадлежи и църквата в манастира до с. Нерези¹⁸. Манастирът се намира високо над Скопие – североизточно от града – на склона на Скопска Черна гора.

В притвора, над входната врата към вътрешността на църквата, се намира надпис, в който четем, че църквата била украсена в 1164 г. от внука на Алекси I по поръка на майка му Теодора Багренородна. Касае се навярно за изписването на великолепните стенописи, които я красят. Самата църква обаче е по-стара от стенописите, но не особено много – и тя е от XII в. Нейният план (ил. 7) е архаичен – той е план на кръ-

7. Църквата в с. Нерези – план

стовидна куполна църква от V в. Той се е запазил на Балканския полуостров до XII в. навярно в стари сгради, откъдето е бил взет наново, за да замени плана на Самуиловите трикорабни базилики. Византийските ктитори са поискали от местните майстори да построят кръстовидна куполна църква и тези майстори са я построили, но по стар местен план. В областта обаче са били вече навлезли някои нови форми, които показват по-късната ѝ дата.

Куполът на църквата в с. Нерези лежи върху четирите свода на кръстните рамена и върху ъглите на четири стаички, които са в междурамията. Тези стаички са извънредно интересни.

Източните образуват двете странични части на олтара, а западните имат входи само към притвора. И над четирите се издигат от покрива нагоре ниски четвъртити кули, засводени със слепи куполи и пробити от четирите страни с прозорци (ил. 8). Те са по-ниски от средния купол, който доминира над тях с широката си едра форма. Така куполът и четирите кулички са наредени по византийския принцип, по който покривните форми се издигат пирамидално към центъра, образуван от купола.

Четирите кули на църквата в с. Нерези са стара форма, която също не се среща в Цариград или Солун, където кулите отдавна са се обърнали на осмостранны куполи. С тези четири кули църквата напомня издалече на старите сирийски църкви с четири кули. Тя напомня и на еднокорабната базилика на Джанавар тепе до Варна, както и на голямата базилика на остров Ахил, в която кулите от двете страни на олтара са се обърнали на куполи с цилиндрични барабани. Тя дава сведения за това, че тази форма

8. Църквата в Нерези – изглед от изток

9. Църквата в с. Нерези – изглед от юг

е съществувала дълго време по нашите земи.

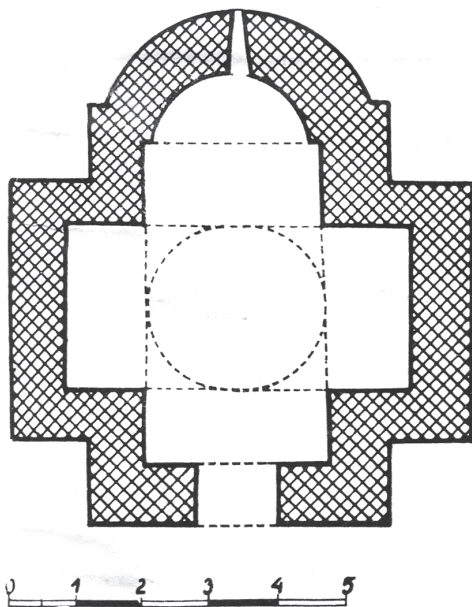
Силно повреден и преправян късно е притворът (ил. 9), чиито сводове са паднали и чиято западна стена е била напълно разрушена заедно с горните части на страничните стени. Първоначално този притвор е бил засводен с три цилиндрични свода – средният ориентиран надлъжно, страничните – напречно. Църквата е градена с клетъчен градеж. Горните части на стените са поправяни. Куполът, куличките и арките са правени само от тухли, но редовете са замазвани през един с хоросан. Двете странични стени на притвора са били украсени с по една широка двустъпална аркирана ниша. И в двете ниши е имало врати. С по една такава двустъпална плитка и по-

широканиша са украсени и отвън и страничните рамена на кръста. Стайките са отбелязани отвън с малки, поставени високо прозорчета. По ъглите на купола има колонки. Прозорците на кулите и купола са поставени в тройни архиволти и страници. Средната апсида е петостранна, страничните са тристранни.

Преди повече от двадесет години църквата е била укрепена и новите ѝ прозорци са били заменени със стар тип прозорци, в които стъклата са кръгли. Така тя има сега отвън почти първоначалния си вид. Въпреки архаичните си черти, тя е много хубава.

Разнообразието на планове и форми, което установихме в македонската архитектура през XI и XII в., безсъмнено е последица на липсата на държа-

вен център, който да дава тон и чиито вкусове и разбирания да са до известна степен меродавни и за дарителите, с чиито средства се издигат църквите, и за майсторите строители. Сега новият византийски държавен център е далече. Тук са изпратени гръцки владци и административни началници, които строят църкви и манастири, като в повечето случаи въвеждат там планове на мода в Цариград, но които строят тези църкви с местни майстори. Тези местни майстори, опрени на вековните традиции на страната, разбират обаче по своему византийските планове и форми и ги изменят в зависимост от своето разбиране. Политическата съпротива срещу поробителите се придружава от културната съпротива на майсторите строители. Така византийското влияние не може да обезличи македонската архитектура.

10. Бобошево, църквата „Св. Тодор“ – план

б) Западна България

По горното течение на р. Струма, край София, както и в Северозападна България се развива една друга архитектурна школа, от която днес има малко паметници, но чиито характерни белези изпъкват ясно и чието развитие може да се проследи.

ЦЪРКВАТА „СВ. ТОДОР“ ПРИ БОБОШЕВО, ДУПНИШКО

Свършено прост е планът на малката, навярно гробнична църква „Св. Тодор“ до с. Бобошево¹⁹, Дупнишко. Тя е кръстовидна църквица, но от типа на „свободния кръст“ – този кръст, чиито рамена ясно се проектират отвън. Тук обаче те са много къси и църквата не прилича на старите сгради от този тип. Куполът ѝ лежи на четирите рамена на кръста и към тези рамена на изток е прибавена апсидата (ил. 10). Стените са от камък, но сводовете и куполът са тухлени. И ето тук, в направата на купола личи византийското влияние, а то ни кара да я датуваме от началото на XII в. Редовете тухли в купола са замазани през един с хоросан (ил. 11), така че между редовете от червени тухли се образуват широки фуги – това е византийският тухлен градеж. Този куполобаще е с кръгъл барабан отвън, а кръгли куполи във Византия по това време не се срещат. Апсидата на църквата също е полуцилиндрична, а във Византия апсидите отдавна са тристранни, петостранни и пр. Тази любов към голите стени и към цилиндричните форми, която се проявява в българските паметници през X в., продължава да съществува и през XI и XII в.

С течение на времето византийското влияние ще се усили. То ще проличи

11. Бобошево, църквата „Св. Тодор“ – изглед от югозапад

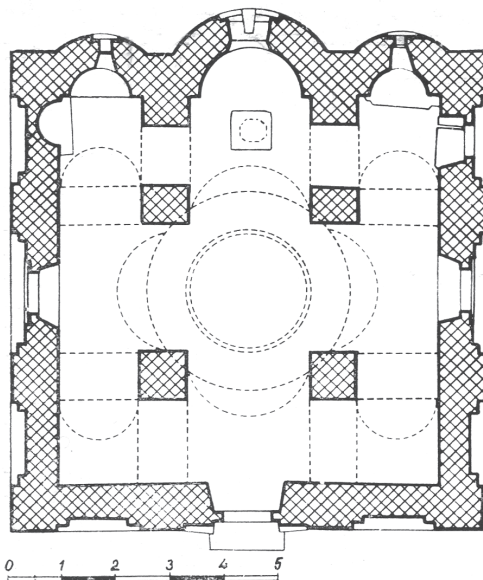
дори по страничните стени на някои църкви, но предпочитанието към пластичните полуцилиндрични и цилиндрични форми ще остане още известно време. Ние ще го установим в два прекрасни паметника и най-напред в църквата на Земенския манастир²⁰.

ЦЪРКВАТА НА ЗЕМЕНСКИЯ МАНАСТИР

Този манастир се намира още по-на север от Бобошево, по горното течение на р. Струма, в една висока планинска долина, покрита с ниски хълмове, в която през XIV в. е имало още два манастира. Той е разположен на високо отляво на входа, на едно великолепно дефиле, по което минава влакът от София за Кюстендил.

Църквата на Земенския манастир е малка (10 м дълга и 9 м широка), кубична постройка без притвор. Тя е кръстовидна куполна църква (ил. 12) с „прост

план“, т.е. без отделно, предвидено в плана олтарно пространство. С този си план – плана на църквата в Герман, на №2 на Аврадака в Преслав, на „Св. Иван“ в Несебър и пр., който е независим от плановите на църквите на светогорските манастири, тя удостоверява още веднъж факта за културната съпротива срещу влиянието на византийските поробители през време на това дълготрайно робство. Византийското влияние все пак се чувства в нейната направа – четирите стълба, на които почива средният ѝ купол, издигнат отвън на висок барабан, чрез арки са скачени със страничните стени. Това влияние се чувства и отвън – във въвеждането на двустъпални ниши по фасадите и в украсата на купола, която е на два пояса като тази на църквата „Св. Апостоли“ в Солун и в тухлените кръстове, които са поставени в тимпаните на нишите по западната фасада.

12. Земен, църквата на Земенския манастир – план